

ESAD PROLIĆ

PARTIZANSKE ŠTAMPARIJE U BOSNI I HERCEGOVINI

Uz pojavu prvih partizanskih odreda, četa i bataljona padaju i prvi počeci partizanske štampe. Partizanska štampa bila je pored puške najmoćnije oružje pobjede. Ona se stvarala i razvijala uporedo sa stvaranjem i razvijanjem narodnooslobodilačke vojske i igrala je krupnu ulogu u njenom organizacionom učvršćenju i jačanju, u vaspitanju boraca i rukovodilaca naših jedinica u duhu ljubavi prema narodu i njegovoj slobodi i mržnji prema svim njegovim neprijateljima. Preko štampe narod je obavještavan o razvoju političke i vojne situacije u zemlji i inostranstvu. Putem štampe Partija je objašnjavala masama ciljeve i zadatke narodne revolucije ukazujući im puteve pobjede. Partizanske štamparije su aktivno djelovale, često bez neophodnih grafičkih sredstava, na domaku neprijateljskih rovova i aviona. A ipak koliko je vještine, preciznosti i ljepote u opremi listova, brošura, knjiga i časopisa, koji su štampani u nekoj seoskoj kući, u bajti ili pod krošnjama bukve ili hrasta. Slagalo se slovo po slovo uz svjetlost lojanice ili petrolejke, ali borci i narod dobivali su novine sa najaktuelnijim vijestima. To je bio neumoran, danonoćni rad oduševljenih kolektiva, koji su svaki novi broj lista, novi letak ili brošuru osjećali kao novu pobjedu. Partizanska štampa javljala se u vidu dnevnih i nedeljnih listova, zatim knjiga, časopisa, listova za omladinu, za žene, pa čak i listova za djecu — pionire, kao i stručnih vojnih publikacija. Prvi put u Jugoslaviji, blagodareći partizanskoj štampi, novine su prodrle u najšire narodne slojeve i u zabačenim planinskim krajevima.

Na teritoriji Bosne i Hercegovine za vrijeme narodnooslobodilačke borbe radilo je nekoliko štamparija. To su bile većinom male štamparije snabdjevene najnužnijim mašinskim uređajem i potrebnim materijalom. Ove štamparije dale su neprocjenjivi prilog razvoju narodnooslobodilačke borbe u Bosni i Hercegovini šireći ideje bratstva i jedinstva, borbe protiv okupatora i njegovih domaćih pomagača itd. Ove štamparije prolazile su kroz teške i neobične situacije. Često su se morale premještati sa jednog mjesta na drugo. Ponekad

su zakopavane u zemlju ili pohranjivane u bunke. Neke od njih pronalazio je neprijatelj, pa ih je uništavao.

U Bosni i Hercegovini je bilo jedanaest partizanskih štamparija: jedna u Sarajevu, dvije drničke, jedna drvarska, jedna u Banjaluci, jedna kozarska, jedna u Travniku, jedna u Birču, jedna u Trnavi i dvije u Hercegovini. Ovih jedanaest štamparija radilo je na slijedećim područjima: šest štamparija djelovalo je u Bosanskoj Krajini, dvije u Hercegovini, dvije u istočnoj Bosni i jedna u srednjoj Bosni.

*

Odmah u početku okupacije, u Sarajevu počela je da radi ilegalna štamparija Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu. Tigl i ostali materijal za štampariju poslao je iz Zagreba Pavle Pap, tada član CK KPJ. Štamparijom, koja je bila smještena u Travničkoj ulici broj 1 rukovodio je Đuro Pucar — Stari. Za njen smještaj pronađen je stan preko partiske organizacije — u mjesecu

1. Kuća u Travničkoj ulici u Sarajevu u kojoj je bila smještena 1941. godine ilegalna štamparija Pokrajinskog komiteta KPJ za BiH

maju 1941 godine. Po direktivi Partije trebalo je da se u stan useli bravar Željezničke radionice Mihajlo Popović sa sestrom. On je bio preko Partije povezan sa Šalomom Albaharijem, koji je nakon toga što je Popovića doveo u vezu sa drugom Pucarom, prekinuo svaki kontakt s njim radi sigurnosti štamparije. Mihajlu Popoviću i njegovoj sestri data je jedna soba a ostale prostorije trebalo je da služe za potrebe štamparije. U to vrijeme u Sarajevu policija je počela da hapsi Srbe po gradu pa je, između ostalih, u Željezničkoj radionici uhapsila i Mihajla Popovića. Pošto je policija u to vrijeme pretresala i stanove pohapšenih Srba tražeći kompromitirajući materijal, došlo je i do premetačine stana Mihajla Popovića. U času kada je policija došla da izvrši pretres Popovićeveog stana, 27. juna oko 17 časova, u njemu su se nalazili drugovi Đuro Pucar i Ferid Čengić, koji su užurbano radili na umnožavanju Proglasa Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije o oružanom ustanku. Kada su agenti zakucali na vrata, drug Pucar otišao je da vidi tko kuca a zatim otvorio vrata. Na pitanje agenata tko je on, Pucar je odgovorio da je brat Mihajla Popovića. Oni su zatim tražili da pretresu stan, poslije čega ih je Pucar odveo pred Mihajlovu sobu, a zatim rekao agentima da ide da donese ključ. Međutim, drug Pucar se vratio u sobu u kojoj je bio Ferid Čengić i obavijestio ga o dolasku policije. Dok su agenti pretresali sobu Mihajla Popovića u prisustvu druga Pucara, dotle je Ferid Čengić sklonio sav materijal pod krevet i ormar tako da se ništa nije moglo primijetiti. Nakon pretresa Mihajlove sobe, agenti su tražili da pregledaju i podrum. Pod izgovorom da ide po ključ od podruma, drug Pucar je otišao ponovo u sobu u kojoj se još uvijek nalazio Ferid Čengić, i tada se s njim dogovorio o bjekstvu. Prvi je izašao drug Stari i uspio da pobjegne preko Mrakuše na Jezero ulicu kod drugarice Cilike Hajrih, preko koje je obavijestio partijsku organizaciju

o provali štamparije, a zatim je iz Sarajeva krenuo za Bosansku Krajinu. Ferid Čengić, međutim, nije uspio da pobjegne agentima, koji su ga uhapsili i zatvorili i, poslije dvomjesečnog mučenja, izveden je pred Prijeki sud, koji ga je osudio na smrt. Nešto kasnije (novembra 1941) bio je zamijenjen za zarobljene neprijateljske oficire na Crvenim stijenama na Romaniji.

U selu Drinićima, kod Bosanskog Petrovca, radile su dvije štamparije i to: livanjska i bihaćka.

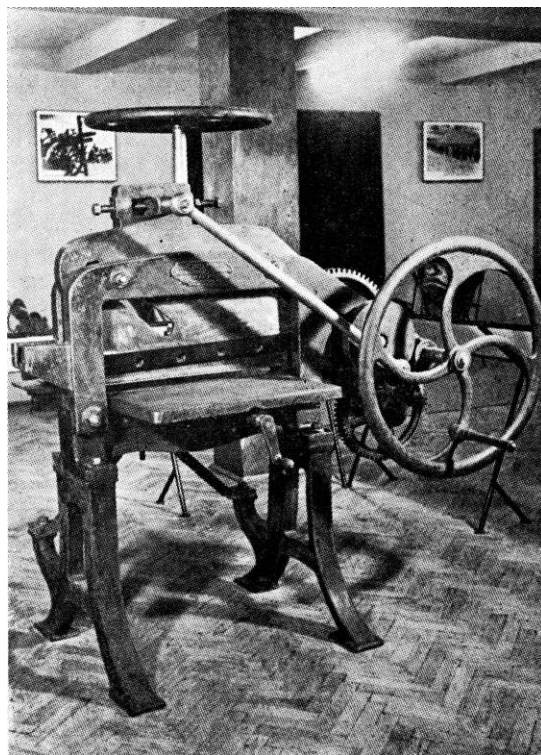
Prilikom zauzeća Livna, mjeseca augusta 1942. godine, partizani su u njemu zatekli malu štampariju — nožni tigl — vlasništvo Mate Kaića. Za tu štampariju, koja je bila snabdjevena bojama, olovom i papirom, pokojni Moša Pijade dao je vlasniku 200.000 kuna u gotovu, 150 kilograma brašna i još neke druge stvari. Osim toga bilo mu je doživotno obećana suma od 10.000 kuna na

mjesec. Dok su partizani držali Livno, vlasnik je redovno primao navedenu naknadu. Partizani su štampariju najprije smjestili u selo Pidriš, koje se nalazi između Prozora i Gornjeg Vakufa, gdje je ostala do septembra 1942. godine, a zatim je prenesena u selo Driniće.

Drinići nisu bili slučajno izabrani za štampariju *Borbe*. To selo leži u srcu Bosanske Krajine i u vrijeme narodnooslobodilačke borbe bilo je jedno od najborbenijih mjesta u Krajini. Samo do kraja 1942. godine, iz Drinića je otišlo u partizane 480 mladića i djevojaka. Od toga ih je 80 poginulo.

Štamparija i redakcija *Borbe* bile su smještene u tri male prostorije jedne brvnare (vlasništvo Vlade Kecmana). Kasnije je Narodnooslobodilački odbor donio odluku da se štamparija proširi sa još dvije nove prostorije. Prije nego što je štamparija počela sa radom, pokojni Moša Pijade pomogao je Veselinu Masleši da riješi jedan prilično složen tehnički problem. Livanjski tigl imao je format običnog kancelarijskog papira, a *Borba* je, međutim, trebalo da bude štampana na dva puta većem formatu. Ovaj problem riješen je na taj način što se svaka stranica štampala dva puta — prvo jedna polovina, a zatim druga.

Livanjska štamparija ostala je u Drinićima sve do kraja januara 1943. godine kada je predata na upotrebu Oblasnom komitetu KPJ za Bosansku Krajinu. Prilikom povlačenja štamparije iz Drinića u pravcu Livna, ona se zadržala kratko vrijeme u Drvaru. Odatle je livanjska štamparija

2. Livanjska rezača mašina na kojoj je radena »Borba« u selu Drinići (sada se nalazi u Zavičajnom muzeju u Bihaću)

prebačena u selo Mala Župica kod Prekaje. Ovdje je ona radila oko desetak dana, a zatim se povlači dalje u pravcu sela Stekerovaca u Glamočkom polju. Tu je štamparija trebalo da se zadrži duže vremena, ali su Nijemci uskoro ugrozili i ovaj teren. Odmah po dolasku u Stekerovce, usljed nastale situacije, nastavljeno je dalje povlačenje štamparije u pravcu sela Preodac pod planinom Šator. Tu je ona zakopana u jednom bunkeru ispod drvarnice bivše žandarmerijske kasarne. Da bi se neprijatelj zavarao, drvarnica iznad bunkera (po direktivi druga Vilka Vinterhaltera, Milana Gavrića i Bogdana Popovića) spaljena je. U bunkeru je štamparija ostala oko 15 dana i neprijatelj je nije uspio otkriti iako je tu boravio tri dana. U mjesecu martu 1943. godine štamparija je iskopana i ponovo prenesena u selo Mala Župica. Tu je ona ostala syega nekoliko dana. U mjesecu aprilu iz Male Župice štamparija je prebačena u jednu šumu kod sela Ataševca (kod Drvara), gdje je radila sedam do osam dana. Pošto je neprijatelj počeo da ugrožava i ovaj teren, štamparija se morala opet zakopati. U mjesecu junu ona je iskopana i ponovo, po treći put, prebačena u selo Mala Župica, gdje je ostala sve do kraja augusta 1943. godine. Iz Male Župice (u augustu) štamparija je prebačena u Ribnik a odatle u zaseok Podić (ovdje je bila smještena u kući Đure Dmirovića). U ovom zaseoku štamparija je radila oko dva mjeseca a poslije toga prebačena je u selo Busije, koje se nalazi u neposrednoj blizini sela Podića. Ovo selo je po broju boraca koji su učestvovali u narodnooslobodilačkoj borbi bilo slično Drinićima, a štamparija je bila smještena u kući Sime Banjca. Ovdje je livanjska štamparija radila od mjeseca novembra 1943. do kraja maja 1944. godine. Za vrijeme šeste ofanzive štamparija je ponovo zakopana. Tokom rada u Maloj Župici i Busijama na livanjskoj štampariji štampan je različit materijal. Pored *Glasa, Oslobođenja, Mladog krajišnika*, zatim omladinskog lista *Mi mladi*, na njoj je štampan veliki broj letaka i proglašenja. Također su štampane i *Odluke Drugog zasjedanja AVNOJ-a* kao i *Odluke Prvog zasjedanja ZAVNO-BIH-a*. Na livanjskoj štampariji, osim toga, štampan je i bukvar, zatim Čopićeve »Priče partizanske«, Zogovićeve »Biografija druga Tita« i drugo. Mjeseca marta 1944. godine na njoj je počela da se štampa i *Nova Jugoslavija*, jedno od najljepših i najznačajnijih izdanja narodnooslobodilačkog rata. Jedan broj *Nove Jugoslavije*, koji je izlazio na trideset do četrdeset stranica, a u tiražu od tri hiljade primjeraka, završavan je za tri do četiri dana. Ukupno je objavljeno sedam brojeva. U njima su drugovi Tito, Kardelj i drugi rukovodioci narodnooslobodilačke borbe objavljivali članke koji danas imaju veliku istorijsku vrijednost. Za vrijeme sedme ofanzive štamparija je u Busijama bila zakopana u zemlju. Po završetku ofanzive (juna 1944), ona je izvađena iz zemlje i prenesena na Medvjede brdo kraj Sanice. Ovdje je štampa-

rija radila oko mjesec dana a bila je smještena u kući Grubiše Pantelije. Sa Medvjedeg brda štamparija je prebačena u Gornju Sanicu, gdje je radila sve do mjeseca oktobra 1944. godine. Odatle je, prilično oštećena, prebačena u oslobođeno Jajce, gdje je ostala sve do oslobođenja (12 aprila 1945), a zatim prenesena u oslobođeno Sarajevo. Jedno vrijeme livanjski tigl bio je na čuvanju u Muzeju narodne revolucije u Sarajevu, a sada se nalazi u Zavičajnom muzeju u Bihaću (kao muzejski eksponat).

Dok je livanjska štamparija radila u Župici kod Prekaje, Busijama kod Ribnika i Jajcu, u njoj su radili slijedeći drugovi i drugarice: Bogdan Popović, Jovo Martinović, Albert Altarac, Pavle Vukićević, Boro Simić, Ante Sojak, Mira Brkljača, Mara Miletić, Stana Prpa, Ante Bulić, Ante Kuzmanić, Talijan Đovani Perone, Bosa Balaban, Danilo Emeršić, Rapo Marija, Elza Kajzer, Zdravko Jović, Hasan Muhamedagić, Jure Kerošević, Vilko Vinterhalter, Milan Gavrić, Skenđer Kulenović, Branko Čopić, Mirko Bilić, Sadeta Hadžić, Đorđe Čiča, Šimecki, Vlado Vojnović, Vuk Jelovac, Nika Miličević, Zvonimir Šubić, Ljuto Trivić, Razija Handžić, Moriseta Begić, Emilija Rodić, Todor Kruševac, Idriz Dervović, Zdravko Pavlović, Rasim Filipović, Ana Kulenović, Ferid Softić, Omer Zorabdić, Šime Kronja i drugi.

Kada je livanjska štamparija, koja je do tada štampala *Borbu* u Drinićima, predata Oblasnom komitetu KPJ za Bosansku Krajinu na upotrebu, štampanje *Borbe* u Drinićima nastavilo se na štampariji koju je 7. novembra 1942. godine prenio iz oslobođenog Bihaća Veselin Masleša. Ta štamparija bila je snabdjevena novim slovima i imala je dosta hartije. U Drinićima je ova štamparija nesmetano radila do četvrte neprijateljske ofanzive, kada je 31 januara 1943. godine, po najvećoj zimi, natovarena na konje i poslana sa vojskom u pravcu Hercegovine. Neko vrijeme ona je bila smještena u selu Priluke u Livanjskom polju. Tu je štampano nekoliko brojeva *Borbe* i dovršena je knjiga »Ka pitanjima lenjinizma«. Oko 20. februara štamparija iz Priluke evakuisana je u selu Zagoričane, gdje su štampane samo radiovijesti. Iz sela Zagoričani, 23. februara, štamparija je u pokretu, tako da je krajem februara prebačena u kanjon rijeke Rame kod sela Gračanice. U Gračanici je štamparija raspakovana i ponovo počela s radom. Tigl je bio smješten u podrumu jedne neugledne kuće u selu, dok su slovoslagači radili u planinskom potoku, pod otvorenim nebom. Zbog učestalih vazdušnih napada, radilište je bilo maskirano lisnatim hrastovim granama. Radilo se pod veoma teškim uslovima, jer je, pored čestih vazdušnih napada, i vrijeme bilo snježno i veoma hladno. Tu je, u mjesecu februaru, odštampan i posljednji broj partizanske *Borbe*. Drugog marta donesena je odluka da se štamparija zakopa u

selu Gračanici. Redakcija štamparije je raspuštena, a njeni članovi su raspoređeni na nove dužnosti. Nešto kasnije Nijemci su pronašli ovu štampariju i dinamitom je uništili. Tako se završila krajiška era *Borbe*, era koja je trajala tačno pet mjeseci.

Evo šta je Vladimir Dedijer zapisao u svoj dnevnik pred polazak iz Drinića o količini materijala koje su dale štamparije u Drinićima:

»Borba«, 18 brojeva, prvih pet po 2.000 primjeraka, ostali po 3.000;

»Narodno oslobođenje«, tri broja, 3.200, 1.200 1.600 primjeraka;

»Bilten Vrhovnog štaba«, dva broja, 1.000, 1.200 primjeraka;

»Vojno-politički pregled«, dva broja, 500, 500 primjeraka;

»Omladinska borba«, dva broja, 1.000, 2.000;

»Žena danas«, jedan broj, 1.200;

»Krajiški partizan«, 1 broj, 1.000;

Staljinova slika, 200;

»Osnove lenjinizma«, 2.200 primjeraka;

»Staljinov govor«, 3.000;

»Proleter«, 1 broj 3.000;

»Jasenovački logor«, 2.000;

Brošura o narodnooslobodilačkim odborima, 500;

Obligacije zajma AVNOJ-a, 12.000;

Mapa Istočnog fronta, 3.000;

»Paprika«, 1 broj, 7 primjeraka;

LECI:

7-novembarški, 5.000 primjeraka;

AVNOJ-a, 7.000

»Krajini od Vrhovnog štaba«, 3.000;

»Poslanica sveštenika«, 3.000;

Omladinski kongres, 2.000;

AFZ, 2.000;

Bihać — Cazin, 4.000;

Druga proleterska — Grahovu, 1.000;

»Četnicima Kninske Krajine«, 4.000;

»Domobranima u Sanskom Mostu«, 2.000;

Proglas Nurije Pozderca, 1.000;

Protiv tifusa, 5.000;

»Pomorski oficiri«, 1.000;

Mornarima, 1.000;

RAZNO:

Ranjeničke karte, 20.000;

Partizanske liste, 10.000;

Vojni listovi, 5.000;

Legitimacije partizanske straže, 800;

Koverti Vrhovnog štaba, 2.000;

AVNOJ-a 1.800;

„ Prve divizije 500;

„ Druge divizije 500;

Delovodnik Vrhovnog štaba, 800;

Legitimacija AVNOJ-a, 140;

Propusnica, 5.000;

Obeštećenje o slanju materijala, 3.000;

Formulari za pomoć, 300;

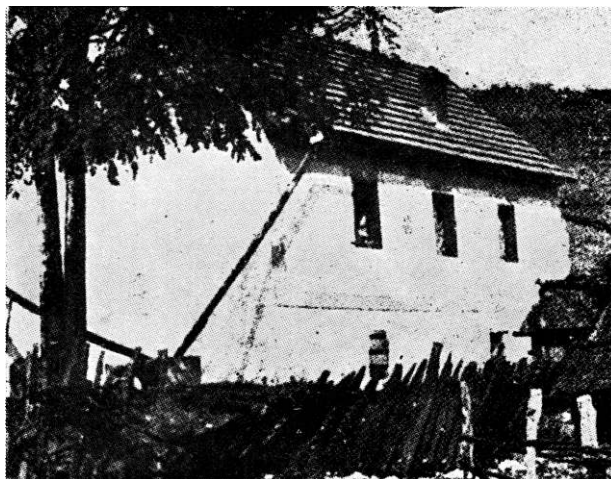
Trebovanje ekonomskog otseka, 1.000;

Svega: 68 publikacija u 181.147 primjeraka, stranica 8° — 2.001.368.¹

U Štampariji Borbe radili su ovi radnici i radnice: Pavle Vukićević, Ante Orlić, Jovan Martinović, Velimir Martinović, Roman Salomon, Danon Jaša, Milan Varičak, Borivoje Simić, Bogdan Popović, Albert Altarac, Dušan Vujanović, Margita Hazoš, Marija Miletić, Mira Brkljača, Sofija Rokvić i Vuko Kovijanić.

U mjesecu martu 1944. godine sa Banije, iz Hrvatske, stigla je u Bosnu jedna veća tigl-mašina i smještena je u selo Šipovljane iznad Drvara. Ovaj tigl bio je pronađen u oslobođenoj Glini i prešao je više od trista kilometara preko neprijateljskih komunikacija dok nije stigao u Drvar. Nešto kasnije ova štamparija dobila je i jedan veliki nož za sječenje hartije, kao i znatne količine potrebnog materijala — hartije, boje i drugih grafičkih sredstava. Sve ovo bilo je nabavljeno u Bariju i otpremljeno transportnim avionom, koji se spustio na partizanskom aerodromu u Petrovačkom polju. Štamparija je izdala nekoliko stvari. Između ostalog, za vrijeme Drugog omladinskog kongresa, radila je kongresni list, koji je svake večeri dijeljen delegatima i gostima. Izašlo je pet brojeva ovoga lista. Osim toga, na ovoj štampariji štampano je i devet brojeva »Oslobođenja«. Za vrijeme sedme ofanzive Nijemci su napali i Šipovljane. Štamparija je, prije toga, zakopana u zemlju, ali su je Nijemci pronašli i uništili samo veliki nož za sječenje hartije, a ostale uređaje štamparije rasturili.

U ovoj štampariji radili su slijedeći drugovi: Jaša Danon, Mirko Roman, Kalman Vajs, Miško Trofimov, Ante Vunić, Duje Borčić, Arseta Ante, Veljko Tvrdić, Ratko Videka, File Reić, Vicko Raspor i drugarica Dobrila Pećanac.

3. Kuća u Medjedjem Brdu kod Ključa, gdje je bila smještena štamparija »Oslobođenja« 1944 godine

¹ Vladimir Dedijer: »Dnevnik« II dio, str. 80 i 81.

U mjesecu maju 1942. godine krajiški partizani oslobodili su poslije žestokih borbi grad Prijedor. Tom prilikom u gradu je pronađena jedna moderna štamparija sa šnel-presom i tiglom. Šnel-presu sa tiglom i nožem i sa nešto štamparskog materijala partizani su prenijeli na Kozaru na Vitlovsku, gdje je napravljena jedna drvena baraka na sprat u koju je smještena ova štamparija. Tu su počeli da izlaze prvi brojevi *Krajiških novina*. Ovdje je štampan i list *Kozarski partizan*, kao i neke veoma značajne brošure i to: *Zašto se bore partizani*, *Nezaboravna jedna žena Roza Luksemburg*, *Borba na Donu*, *Smrt fašizmu — sloboda narodu*, *Istorija SKP (b)* (samo dvije glave) itd. Štamparija je radila sve do neprijateljske ofanzive na Kozaru (juna 1942), kada je po direktivi Skendera Kulenovića, Vilka Vinterhaltera i Nikice Pavlića, koji su radili u redakciji *Krajiških novina*, zakopana u jedan bunker na Vitlovskoj. Ona je za vrijeme ofanzive djelomično pala neprijatelju u ruke, a djelomično je uništena. Poslije ofanzive Kozarčani su izvadili iz bunkera jedan dio materijala (koji je pripadao ovoj štampariji), koji neprijatelj nije uništio i poslali ga u Driniće. Tako je na hartiji slavnih *Krajiških novina* kasnije izlazila *Borba*.

*

U mjesecu oktobru 1944. godine, borci krajiških brigada i divizija otpočeli su borbu za oslobođenje Banjaluke. U snažnom i nezadrživom nalletu proslavljenih boraca Kozare i Grmeča, grad je za kratko vrijeme bio u rukama partizanskih jedinica. Držao se jedino »Palas«, u kome su se nalazili zabarikadirani gestapovci i ustaše, tvrđava Kastel i još neka uporišta. Još dok su trajale borbe mislilo se na mogućnost izvlačenja neke štamparije iz grada. Od tri štamparije koje su se tada nalazile u Banjaluci jedna je bila potpuno uništena, dok je druga bila teže oštećena usljed direktnog pogotka avionske bombe. Jedina štamparija, koja je bila i najveća (štamparija braće Jakšića), mogla je da se iskoristi. Pored linotipa, dvije šnel-prese i automat »Hajdelberg«, nalazio se tu i jedan tigl i izvjesna količina hartije. Čim je završena borba na ulicama grada, u štampariju je došao urednik *Oslobođenja*, organa Jedinog fronta Bosne i Hercegovine, Vilko Vinterhalter. Pozvao je grafičke radnike i radnice na sastanak. Za njih je bilo mnogo posla i oni su svoj zadatak izvršavali u dvije smjene jer se radilo danonoćno sve do povlačenja partizanskih snaga iz Banjaluke (ovdje je štampano nekoliko glava *Istorije SKP (b)*). U međuvremenu u Komandi grada donesena je odluka da se jedan tigl izvuče i uputi u Sanicu. U toku noći, dok su na grad padale granate njemačke tenkovske divizije koja je dolazila iz pravca Gradiške, tigl sa većom količinom papira bio je demontiran i natovaren na kamion i preko oslobođenog Prijedora i Sanskog Mosta transportovan u Sanicu. Tigl iz Banjaluke značio je veliku

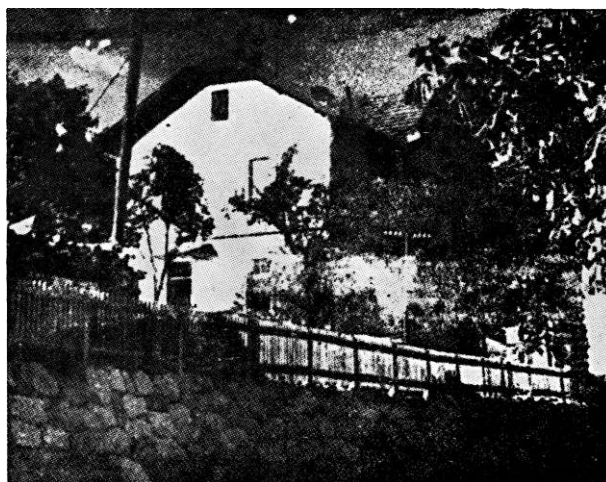
prinovu male saničke štamparije, što se moglo osjetiti već prvih dana. Broj štampanih letaka i ostalog propagandnog materijala bio je skoro udvostručen. Od listova tu su se štampali *Glas*, *Oslobođenje*, *Omladinska riječ*, zatim razne brošure i ostale publikacije. Ekipe grafičkih radnika povećana je dolaskom nekoliko drugova i drugarica iz oslobođenih mjesta. U njoj su u to vrijeme između ostalih radili: Albert Altarac, Ante Bulić, Ante Kuzmić, Bogdan Popović, Danilo Emeršić, Bosa Balaban, Mara Rapo, Elza Kajzer i drugi. Štamparija u Sanici radila je sve do oslobođenja Jajca kada je stigla direktiva od Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu i druga Đure Pucara da se sanička štamparija premjesti u Jajce. Dijelovi oba tigla i ostali strojevi natovareni su na vagone partizanske željeznice i krenulo se na put. Međutim, nedaleko od Sanice na jednoj stanici kompozicija je bila zaustavljena i nakon tri dana zadržavanja ponovo vraćena u Sanicu. Strojevi su ovoga puta skinuti i sa ostalom opremom štamparije natovareni na dva kamiona odakle su preko Ključa i Mrkonjića prebačeni u

U oslobođenom Jajcu štamparija je početkom mjeseca oktobra 1944. godine bila smještena u prizemlje stambene kuće u današnjoj Koljenčićevoj ulici broj 6, koja čini nastavak Titove ulice prema Banjaluci. Ovdje je štamparija imala daleko bolje uslove za svoj rad. Prije svega Jajce je imalo električnu struju, a osim toga i prostorije za rad bile su sasvim drugačije od onih koje je krajiška štamparija imala na Medvjedem brdu u

Snabdjevanje papirom išlo je iz oslobođenog Splita konjskim karavanima do Glamoča i Mliništa, a odatle željeznicom do Jajca.

*

Prilikom oslobođenja Travnika 1944. godine, iz grada je izvučena veća šnel-presa i »Hajdelber« (vlasništvo Franje Lipskog). U Jajce su transportovani u dijelovima vozom, i taj put trajao je

4. Kuća u Jajcu u kojoj se štampalo »Oslobođenje« 1944. godine

punih sedam dana. Pojačana šnel-presom i »Hajdelbergom« iz Travnika štamparija u Jajcu mogla je preuzeti mnogo obimniji i složeniji posao. Na finoj hartiji iz Travnika i Splita nastavljeno je štampanje *Oslobođenja*, *Omladinske riječi*, *Biltena Vrhovnog štaba*, *Udarnika* — lista Petog korpusa i mnogih drugih publikacija.

Jedan dio štamparije Franje Lipskog sa jednom starom šnel-presom ostao je i dalje u Travniku, poslije njegovog oslobođenja 1944. godine, i počeo da radi za potrebe narodnooslobodilačkog pokreta. U ovoj štampariji, koja je bila sastavni dio štamparije u Jajcu, radili su slijedeći drugovi i drugarice: Albert Altarac, Ante Sojak, Marija Rapo i Boško Pucar. Osim toga, tu su povremeno dolazili na ispomaganje i neki drugovi iz Jajca. Na ovoj štampariji, koja je radila sve do oslobođenja Sarajeva (6 aprila 1945), štampan je razni propagandni materijal.

Od oslobođenja pa sve do 1957. godine šnel-presa iz Travnika bila je aktivna u Fojnici, a zatim je prešla u posjed štamparije u Trebinju, gdje se i danas nalazi.

*

U Birču, jednoj od najslavnijih partizanskih kula u Bosni, na tromeđi sela Kneževića, Petrovića i Vlačića, ispod brajinačkog groblja u kome leže žrtve četničkih zločinaca, nalazila se punih petnaest mjeseci tajna istočno-bosanska štamparija, koja je odigrala značajnu ulogu u razvoju narodnooslobodilačke borbe toga kraja. Veze istočne Bosne s ostalim dijelovima slobodne teritorije bile su vrlo teške sve do oktobra 1944. godine, kada je oslobođena Srbija. Centralni listovi, časopisi, bilteni, kao i proglašeni, stizali su sa zakašnjenjem, poslije nekoliko nedelja. Zato je bio od velikog značaja izlazak *Fronta slobode* i drugih listova, koji su donosili ratne izvještaje Vrhovnog štaba, vijesti, članke i saopštenja radio-stanice »Slobodna Jugoslavija«. Nijemci, ustaše i četnici toliko su puta govorili da su partizani istočne Bosne konačno uništeni, međutim *Front slobode* izlazio je ponovo i širio po Tuzli, Bijeljini, Brčkom, po selima Glasinca i Posavine, pozivao narod da ne klone, da istraje u borbi. Stizao je čak i u Sarajevo.

Birčanska štamparija osnovana je u mjesecu oktobru 1943. godine, poslije oslobođenja Tuzle. Partizani su prenijeli u Birač jedan mali tigl, zatim hartije i nešto slova. Štamparija je smještena u jednu potpuno osamljenu kuću, kraj puta. Još ranije bio je pripremljen bunker (dosta prostrana zemunica pod kućom). Nije bilo naročitog ulaza. Bunker je bio stalno otvoren, a kad bi zaprijetila opasnost, mašina i materijal spuštani su u bunker, pokrivani šatorskim krilom, a vrata u podu kuće zatrpavana su zemljom. Iz kuće bi se odnijele sve stvari tako da je ona ličila na napuštenu zgradu. Obično bi se utjerale ovce, ukoliko bi bilo vremena, da utabaju pod i vrata pod

5. Kolektiv »Oslobođenja« u Jajcu 1944/45 godine

podom. Dva puta su njemačke kolone prolazile pored same kuće, ali ništa nisu primijetile. Četnici su bili doznali da se negdje, u tom kraju, nalazi partizanska štamparija. Oni su zajedno sa Nijemcima upali u selo Petroviće, blizu štamparije, i počeli da saslušavaju neke starce, interesirajući se gdje se nalazi štamparija. To nije bila nikakva tajna za Petroviće. Čitav je Birač znao gdje je ona smještena. Ali ni Nijemci ni četnici nisu ništa doznali od stanovništva koje je živjelo u ovim krajevima, jer su oni masovno bili uz narodnooslobodilački pokret. Kad bi talas ofanzive prošao, redakcija *Fronta slobode*, u kojoj su bili Duško Blagojević, profesor Dušan Nedeljković, Vojo Dimitrijević, Ismet Mujezinović, Mladen Čaldarević, Nenad Petrović, Meša Selimović, Veso Jovanović, zajedno sa radnicima vraćali su se natrag na posao. U biračkoj štampariji radili su kao grafičari i bliži suradnici slijedeći drugovi i drugarice: Veselin Masleša, Nikica Pavlić, Milan Gavrić, Vlado Dedijer, Ahmed Hromadžić, Razija Pavlić, Eli Finci, Nika Milićević, Tomaš Perović, Slavko Mićanović, Muharem Fizović, Osman Fizović, Kunosić, Salih Atić, Boško Fišer i drugi. Biračka štamparija dala je dobre rezultate. Osim pet brojeva *Fronta slobode* i nekoliko brojeva *Omladinskog lista*, izdala je priličan broj *Vijesti*, oko pedeset raznih letaka, nekoliko knjižica izdanja *Biblioteke marksizma-lenjinizma*, Barbisovog *Lenjina* i druge stvari.

U ljeto 1944. godine zloglasna 13 SS plava divizija otpočela je žestoku ofanzivu u istočnoj Bosni i počinila strahovite zločine. U to vrijeme u štampariji su preduzete naročite mjere opreznosti. Skinute su daske kojima je zid bio obložen u starom bunkeru, prokopan jedan rov koji je na kraju bio proširen i na taj način stvoren je još jedan bunker. Tu je unešen tigl, ulaz je zatvoren zemljom, a daske stavljene natrag, tako da se ništa nije moglo primijetiti.

Zajedno sa SS-ovcima u Birač su upali i četnici iz Paprače. Ovog puta su palili sve što god im je došlo pod ruku. Drugovi koji su radili u štampariji namjerno su ostavili otvoren prvi bunker, čak su namjestili jedan pokvareni geštetner i nešto stare hartije kao i jedne iscijepane pantalone. SS-ovci i četnici su se obradovali da su pronašli štampariju i spalili su čitavu zgradu.

Dugo vremena pod srušenom kućom ležao je tigl. On nije bio mnogo oštećen, samo se nešto slova istopilo od velike vatre. Štamparija u popaljenom Birču ostala je sve do početka 1945. godine. Tada je tigl iskopan, očišćen i prenesen u oslobođenu Tuzlu.

*

Istočna Bosna imala je još jednu štampariju. U augustu 1943. godine, kada su partizani osvojili na juriš Bijeljino, u gradu su pronađeni jedna velika štamparska mašina i dva manja tigla. Partizani su onesposobili veliku mašinu za rad, odnijeli su njene najvažnije dijelove, a dva tigla evakuisali. Jedan je smješten u selu Trnavi, a drugi otpremljen u Srijem.

Pokrajinski komitet KPJ za Bosnu i Hercegovinu, na sastanku održanom polovinom augusta 1943. godine u selu Donja Trnava, donio je odluku o pokretanju prvog opštegobosanskog lista. Na sastanku su bili prisutni: Rodoljub Čolaković, Avdo Humo i Pašaga Mandžić. List je nazvan *Oslobođenje*.

Prvi broj lista izašao je 30 augusta 1943. godine, a štampan je u selu Donja Trnava na tigli teškom 700 kilograma koji je doveden iz Bijeljine prilikom njezinog oslobođenja. Ovaj tigl bio je vlasništvo štamparije Vlaste Milosavljevića iz Bijeljine. Prvi urednici lista bili su Rodoljub Čolaković i Avdo Humo, a u štampariji su radili tipografi Slobodan Narančić, Pero Grinfelder, Josip Romano i Meho Ramić. Glavu prvog broja *Oslobođenja* izradio je u bukovom drvetu Tomaš Perović. Prvi i drugi broj lista slagani su u kući Ilije Mičića, a štampani su u bunkeru nedaleko od te kuće.

Za prvi broj *Oslobođenja* glavne članke su napisali Rodoljub Čolaković, Avdo Humo i Hasan Brkić. Od prvog do trećeg broja list je nosio naslov, odnosno podnaslov »Organ Narodnooslobodilačkog fronta za Bosnu i Hercegovinu«.

U toku narodnooslobodilačkog rata, kada su naši narodi preživljavali najteže časove u svojoj istoriji, *Oslobođenje* je odigralo značajnu ulogu u političkom vaspitanju, pravilnom informisanju i organizovanju naroda Bosne i Hercegovine, što je doprinijelo podizanju njegove svijesti i morala.

Osim *Oslobođenja*, koje je kasnije nastavilo sa izlaženjem u Bosanskoj Krajini, u trnavskoj štampariji je odštampano prvih šest glava *Istorijske SKP(b)* kao i veći broj letaka. Za vrijeme sedme ofanzive, 1944. godine, od strane neprijatelja spaljena je čitava Trnava, ali je štamparija

ostala skoro nedirnutu. Poslije ofanzive ona je nastavila rad sve do oslobođenja — 1945. godine. Poslije rata vraćena je u Bijeljino.

*

Na teritoriji Hercegovine za vrijeme narodnooslobodilačkog rata radile su dvije partizanske štamparije: jedna u Trebinju, a druga u selu Grude.

Iz oslobođenog Dubrovnika Mladen Knežević — Traktor prebacio je u Trebinje štampariju i smjestio je u kuću porodice Ljubomir (u današnjoj Štrosmajerovoj ulici). Mašine ove štamparije prenesene su iz Dubrovnika u Trebinje nekoliko dana po njegovom oslobođenju, to jest 15. oktobra 1944. godine. U Dubrovniku one su bile vlasništvo talijanske a zatim njemačke vojske (poslije kapitulacije Italije). Sa mašinama dovedeno je u Trebinje i desetak talijanskih vojnika, koji su radili u štampariji sve dok se sa divizijom »Garibaldi« nisu vratili u Italiju.

Oprema štamparije sastojala se od jedne šnelprese sa dva cilindra formata A—0 i jedne »Viktorija« — mašine, jednog linotipa, rezača, ručnog noža i dvije heft-mašine. Raspomagala je količinom od oko 1500 kilograma slova i 300 kilograma boje. Jedno vrijeme radilo se isključivo na roto-papiru koji je (dvije rolne) bio zaplijenjen u jednom vozi kod Čapljine.

U štampariji je štampana *Sloboda*, organ Oblasnog odbora Narodnooslobodilačkog fronta za Hercegovinu, čiji je urednik bio Milenko Šotra. Kliše za zaglavlje lista izradio je od bukove daske Mile Petković, tada rukovodilac štamparije. Prvi broj *Slobode* izašao je 4 oktobra 1944. godine. *Sloboda* je počela izlaziti namjesto *Hercegovačkog vjesnika*, koji je kao organ Oblasnog narodnooslobodilačkog odbora služio uglavnom u informativno-službene svrhe. Od 4. oktobra 1944. godine do 28. februara 1945. *Sloboda* izlazi u Trebinju petnaestodnevno i to samo na četiri stranice. Pored *Slobode* u Trebinju je izdavana i *Mlada Hercego-*

6. Kuća u selu Trnavi u kojoj je štampan prvi i drugi broj »Oslobođenja«

vina, organ Oblasnog odbora Narodne omladine za Hercegovinu čiji je urednik bio Osman Đikić i *Hercegovka*, organ Oblasnog odbora Antifašističkog fronta žena (AFŽ) koji je uređivala drugaica Olga Marasović. Ovdje su štampane i publikacije za XXIX diviziju, za tenkovsku brigadu i neki drugi proglasi i materijali. Štamparija u Trebinju štampala je i brošure: *Nova Jugoslavija*, *Ka pitanjima lenjinizma*, *Seljačko pitanje*, *Vlast radnog naroda* i *Biografija Lenjina*. Zbog nedostatka štamparskog materijala, tehnička obrada listova bila je svedena na vrlo skromne okvire. Klišeja nije bilo, jer nije bilo cinkografije. Radilo se isključivo na linorezima koje je izrađivao Rajko Sikimić, sada akademski slikar. Prvi kliše izrađen u cinkografiji donesen je iz Italije a predstavljao je lik maršala Tita.

Poslije oslobođenja, štamparija je prenesena u Mostar. Mašine se danas nalaze u preduzeću »Rade Bitanga«, izuzev linotipa, koji se nalazi u Zagrebu u Akademiji znanosti i umjetnosti.

*

Poslije kapitulacije Italije rasla je potreba za jednom partizanskom štamparijom većeg kapaciteta koja bi, osim letaka i radio-vijesti, mogla štampati brošure i druge knjige. Gonjen tim potrebama Oblasni komitet KPJ za Hercegovinu obratio se za pomoć Kotarskom komitetu KPH za Dubrovnik, da mu nabavi jednu štamparsku presu. Kotarski komitet Dubrovnika, preko partijske ćelije u lučkoj kapetaniji, demontirao je tigl sa manjim dijelovima štamparije Dubrovačke plovidbe i prebacio brodom do pristaništa u Cavtatu. Iz Cavtata je tigl prebačen do sela Grude, gdje je u šumi trebalo da se formira štamparija. Početkom oktobra 1943. godine četnici su jedne noći izvršili prepad i oteli štampariju.

*

Partizanske štamparije u Bosni i Hercegovini imale su među svojim saradnicima mnogo više istaknutih umjetnika nego ma koji kraj naše zemlje. To su bili književnici Branko Ćopić, Hasan Kikić, Skender Kulenović i drugi. U partizanskoj štampi saradivali su i likovni umjetnici: Ismet Mujezinović, Vojo Mimitrijević, Đorđe Andrejević — Kun, Tomašević itd. Ilustracije u grafici, bakrorezu, duborezu i drugim tehnikama crtanja, najbolje su sačuvane u publikacijama partizanskih štamparija. One su upravo najznačajnija kulturno-istorijska riznica za proučavanje umjetnosti u narodnooslobodilačkom ratu.

Eto, to je ukratko istorijat partizanske štampe u Bosni i Hercegovini, koja je u toku rata obavila jedan veliki ne samo političko-mobilizatorski već i kulturni zadatak.

Kako sam gore istakao, jedan dobar dio partizanskih štamparija stradao je u ratu, a ostale se nalaze još i danas u upotrebi, dok neke služe kao eksponati muzejskih zbirki. Isto tako, djelomično su uništene i zgrade u kojima su radile ove štamparije. Zavod za zaštitu spomenika kulture Narodne republike Bosne i Hercegovine stavio je pod zaštitu slijedeće zgrade u kojima su radile partizanske štamparije: u Sarajevu u Travničkoj ulici broj 1, kuću u kojoj je bila smještena 1941. godine štamparija Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu; u selu Donja Trnava (NOS Brčko) kuću Brane Jovića u kojoj je štampan prvi broj Oslobođenja i kuću Muje Muštovića u Mostaru u kojoj se četiri godine nalazila tehnika Mjesnog komiteta KPJ za Mostar. Zaštita ovih objekata traže dosta solidno organizovanu i sistematsku aktivnost svih zainteresiranih faktora, a ponajviše organa službe zaštite spomenika kulture. Smatramo da postoje objektivni uslovi za stvarnu i efikasnu zaštitu i ove vrste spomenika narodnooslobodilačkog rata, koji su nesumnjivo velikog značaja za proučavanje njegove istorije.

PARTISAN PRINTING HOUSES IN BOSNIA AND HERZEGOVINE

Together with rifles and other kinds of arms, partisan press was a mighty instrument of victory during our National Liberation War. Many daily and weekly magazines, special newspapers for youth, women and even pioneers began to be issued during the war together with special army publications. So, for the first time in Yugoslavia, newspapers spread in the widest ranks of people, even in the most distant, backward and mountainous parts. In this way people knew and learned political situation in our country and abroad. In this way people, and especially young people, were invited to go to struggle, to go to work in the first partisan committee and etc.

On the territory of Bosnia and Herzegovine several printing houses worked during the war. They

were small and provided with the most necessary machines and material. Nevertheless they have done a lot to develop our National Liberation War in our republic, to develop brotherhood, and unity, to fight the fascists and all their servants. These printing houses had great difficulties. Very often they had to be carried from one place to another. Sometimes they had to be buried in the ground and a few were found out and destroyed by enemy.

We had eleven printing houses: one at Sarajevo, two in Drinički region, one at Drvar, Banja Luka, the Kozara mountain, Travnik, at Birč, Trnava and two in Herzegovine. They worked in the following regions: six of them in Bosnian Krajina, two in Herzegovine, two in Eastern and one in Middle Bosnia.